

АЖНЮК

Богдан Миколайович — член-кореспондент НАН України, директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

УКРАЇНСЬКА МОВА І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 9 листопада 2022 року

У доповіді обґрунтовано провідну роль мови в процесі державотворення, розглянуто взаємозв'язок мови і держави на історичному досвіді інших народів, показано, що мова була і є важливим складником людської ідентичності. Зазначено, що в Україні в останні десятиліття спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості україномовних родин і що українська мова з кожним днем дедалі більше стає маркером супраетнічної національної ідентичності.

Вельмишановний Анатолію Глібовичу!

Вельмишановні члени Президії НАН України!

У цій доповіді йтиметься про те, яке місце належить мові в державотворенні. Як держава впливає на мову, а мова на державу. І це стосується не тільки нашої країни. Зокрема, про такий взаємозв'язок свідчить також історичний досвід інших народів, і ми проведемо деякі паралелі.

У назві доповіді слово «мова» стоїть попереду слова «держави». В українській історії це відображає реальну послідовність сутностей і подій. Ще до того, як виникла давньоукраїнська держава — Русь, серед нащадків полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів і тиверців уже сформувалася мовна спорідненість. Ця спорідненість відрізняла їх від носіїв тих говорів, з яких пізніше утворилися російська та білоруська мови.

Важливо наголосити, що національні мовні особливості розвинулися ще в дописемний період, і це відбувалося у формі усного мовлення. У дописемний період українська мова набула в розмовному варіанті більшості рис, притаманних їй і сьогодні. А рубіж XI—XII ст., коли в нас поширюється писемність і освіта, — це завершення формування української мови. Ці питання глибоко досліджували Павло Житецький, Олександр Потебня, Агатангел Кримський. З наших сучасників значний внесок у проблему становлення української мови зробив академік НАН України Григорій Петрович Півторак. У своїй до-

Монета часів Володимира Великого

повіді я буду спиратися на його праці, зокрема книжку «Українці. Звідки ми і наша мова».

Звідки ж ми знаємо про особливості дописемного мовлення, якщо текстів немає, оскільки люди не вміли писати?

Ми знаємо про них із помилок, які робили переписувачі богослужбових книжок. Пишучи вони подумки вимовляли слова так, як звикли говорити з дитинства, і вживали ті граматичні форми, якими послуговувалися в житті. Церковні правила вимагали максимальної точності при переписуванні, але переписувачі мимоволі грішили супроти цих правил, і ми їм вдячні, бо вони дали нам важливе джерело інформації про тодішню живу мову.

На основі цих помилок у пам'ятках XI–XII ст. дослідникам вдалося встановити такі живомовні риси:

- гортанний звук *h* замість вибухового *g* (*голова*, *город*, *господар*);
- закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Романові*, *Дунаєві*, *королеві*);
- кличний відмінок (*Бояне*, *дружино*, *княже*, *Всеволоде*, *господине*);
- форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть* (*велить*, *плачуть*, *ржуть*),
- місцева лексика (*гличик*, *гребля*, *жито*, *зоря*, *тулитися*, *ховатися*).

Мовне життя в середньовіччі відрізнялося від нинішнього. Характерним явищем була диглосія. Диглосія — це співіснування двох мов, при якому кожна з них має свою функціональну нішу. В усному спілкуванні побу-

тувала давньоукраїнська мова, а в письмі — старослов'янська.

Письмова мова на Русі — це іноземна мова, по суті староболгарська, яку ми також називаємо старослов'янською. Вона споріднена з українською, частково зрозуміла, але відмінна. Писемність прийшла з релігією, тому це насамперед церковні книжки і літургія, але оскільки письмова мова потрібна була і в інших сферах, її поступово починають використовувати для написання юридичних документів, хронік, епічних текстів тощо. Тому в мові «Руської Правди» і «Слова про Ігорів похід», які є прикладами письмового мовлення, дуже помітні власне українські особливості, які відображають усну мову, що звучала на вулицях Києва, Чернігова, Переяслава.

Цікаво порівняти нашу мовну ситуацію і мовну ситуацію в Англії в цей історичний період — XI–XII ст. Там також була диглосія, але не така, як у нас. Від другої половини XI ст. мовою англійського королівського двору стала французька. З того часу понад 300 років вона була офіційною мовою Англії.

На відміну від Русі, усне мовлення в Англії відбувалося двома мовами: давньоанглійські говірки місцевого населення — англійців і нормандська (варіант старофранцузької) — мова завойовників-французів. На письмі ж у релігійній сфері використовували латинь (аналог нашої старослов'янської), а у сфері адміністрування — старофранцузьку письмову мову, часом поряд із латинню.

Якщо українська мова еволюціонувала на своїй питомій основі, то англійська зазнала дуже значного впливу з боку французької. Дослідники підраховали, що словниковий склад сучасної англійської мови наполовину (у різних дослідженнях показники коливаються від 45 до 60 %) складається із французьких запозичень.

Як відомо, мова — це не лише засіб передавання інформації. Це один із важливих символів. Англійський досвід показує, що диглосія залишає по собі глибокі сліди і в цій ділянці функціонування мови. Погляньмо на герб Великої Британії. На стрічці в його нижній час-

тині девіз британської монархії — Dieu et mon droit (Бог і моє право), авторство якого приписують Річарду Левове Серце. Цей напис зроблено французькою мовою.

Образи легендарних героїв та історичних постатей — важлива частина національного нарративу. Для суспільної свідомості важливо, якою була мова цих героїв. Уже згаданий тут легендарний англійський король Річард I, більше відомий як Річард Левове Серце, герой хрестових походів і персонаж романів Вальтера Скотта, усе життя говорив французькою. Його королівський двір і більшість знаті також розмовляли французькою.

Порівняно з англійською наша мовна традиція більш неперервна. Наші князі — Святослав, Володимир, Ярослав, їхні батьки й нащадки — всі говорили давньоукраїнською мовою. Вони вимовляли *голова, город, господар* на український лад, вживали кличний відмінок (*Дажбоже, Всеволоде*), в давальному відмінку ставили закінчення *-ові, -еві (-єві) (Романові, королеві)* і т.д. Цією ж давньоукраїнською мовою говорив і князь Ігор — герой «Слова про Ігорів похід», твору, який відомий українським школярам десь із 8-го класу. Ігор, до речі, сучасник Річарда Левове Серце.

Усе це важливо знати і транслювати цю інформацію на широкий загал, оскільки кремлівські теоретики хочуть усіх переконати, що і мова, і держава у нас чи то з польської ласки, чи то з ласки Леніна та більшовиків. Маю на увазі статтю В. Путіна «Про історичну єдність російського й українського народів». Однак факти свідчать, що не Москва, а Київ є спадкоємцем давньоруської мови, культури й держави.

Мова була і є важливим складником людської ідентичності. Ті, хто говорять спільною мовою, слухали в дитинстві ті самі казки, їм співали ті самі колискові. Мовна картина світу в них подібна, їхні когнітивні системи мають ідентичні налаштування. Мова функціонує як комунікативна система не лише на синхронному часовому зрізі, а й у діахронічній проекції. Образно кажучи, ми можемо спілкуватися з духами предків без перекладача.

Диглосія в Англії. На гербі Великої Британії в нижній частині девіз британської монархії — Dieu et mon droit — написано французькою мовою

Тепер звернімося до сучасності. Мовна ситуація в Україні прогнозовано зазнає динамічних змін. Для порівняння в таблиці наведено дані, як за 20 років змінилося самовизначення громадянами України їх рідної мови. Більш ніж на 10 % зросла кількість тих, для кого рідною мовою є українська. Показово, що також збільшився відсоток тих, для кого рідною мовою не є ні українська, ні російська.

Змінилися й пропорції використання української мови в офіційному й неофіційному спілкуванні, в публічному просторі і в колі сім'ї. Так, за даними опитування, проведеного у 2021 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, 46 % українців зі своїми найближчими родичами розмовляють переважно або тільки українською мовою. Переважно або тільки російською мовою розмовляють 28,1 % українців. Ще 24,9 % українців рівною мірою розмовляють і українською, і російською мовами. Отже, спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості україномовних родин.

Не втрачає актуальності питання мовної єдності української нації. Понад три десятиліття

Динаміка змін у визначенні рідної мови за останні 20 років

Рідна мова	Дані перепису 2001 р., %	Дані на 2021 р., %
Українська	67,5	78
Російська	29,6	18
Інша	2,9	4

вороги нашої незалежності докладають зусиль для реалізації в Закарпатті сепаратистського проекту «політичне русинство». До участі в ньому вони намагалися вербувати представників такої етнографічної групи, як закарпатські лемки. І сьогодні, як і в минулому, одним з актуальних завдань мовної політики в Україні є інтеграція цієї та інших етнографічних груп у загальнонаціональний державотворчий процес. Це цілком можливо і це поступово відбувається. Наведу відносно недавній приклад. Лемківська пісня «Пливе кача по Тисині» від часу перших панахид на Майдані Незалежності за загиблими учасниками Революції гідності стала реквіємом загиблим героям Небесної сотні.

Гей, плине кача по Тисині,
Плине кача по Тисині.
Мамко ж моя, не лай мені,
Мамко ж моя, не лай мені.

Гей, залаєш ми в злу годину,
Залаєш ми в злу годину.
Сам не знаю, де погину,
Сам не знаю, де погину.

Ця лемківська пісня має, як можна бачити, виразні діалектні риси — і лексичні, і граматичні, і фонетичні, але це аж ніяк не перешкоджає їй об'єднувати українців різного етнічного походження. До речі, вперше як реквієм вона пролунала на похороні загиблого білоруса Михайла Жизневського, оскільки друзі знали, що ця пісня йому дуже подобалася.

У цьому контексті важливо звернути увагу, що українська мова з кожним днем дедалі більше стає маркером супраетнічної національної ідентичності. Тобто національної ідентичності не від слова *національність*, а від слова *нація* в сенсі «державна» (так, як ми кажемо «Національний банк», «національна збірна»).

Зміни в мові торкнулися не лише кількісних показників її використання, а й значень конкретних слів. Наприклад, слово *українець*. Ще порівняно недавно воно вживалося тільки для означення етнічної належності. Сьогодні дедалі частіше контекст його використання свідчить, що йдеться насамперед про належність до української політичної нації. Кожне своє звернення Президент України Володимир Зеленський починає словами «Українці і українки!». Зрозуміло, що він звертається не лише до етнічних українців, а й до всіх наших співвітчизників. Кожний, хто слухає ці звернення, приймає означення «українець» як частину своєї ідентичності.

Додам кілька зауваг про наш внесок у спільну справу державотворення. Ми, мовознавці, є частиною наукової спільноти, а наукова спільнота — це колективний суб'єкт мовної політики. Вона формує думку експертного середовища, артикулює мовну ідеологію. Через телеканали, інформаційні агентства, наші академічні сайти, соціальні мережі ми намагаємося впливати на формування громадської думки, репрезентуючи науковий погляд на актуальні суспільні проблеми.

Трохи більш як рік тому, 15 вересня минулого року, в цьому ж залі на одному із засідань Президії НАН України розглядалося питання про діяльність академічних мовознавчих установ у галузі проведення лінгвістичних експертиз. Війна поставила перед нами нові виклики. Маю доповісти, що після того, як 3 березня 2022 р. Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» значно зросла потреба правоохоронних органів в отриманні послуг кваліфікованих лінгвістів-експертів. Експерти Українського бюро лінгвістичних експертиз НАН України (до речі, це єдина в Україні спеціалізована експертна установа лінгвістичного профілю) розробили методіку виконання експертиз відповідного типу і розпочали їх виконання. Протягом останніх шести місяців від Департаменту захисту наці-

ональної державності СБУ, Головного управління СБУ у м. Києві та Київській області, Національної поліції та інших правоохоронних структур надійшло 14 запитів на проведення експертиз, з яких 9 уже виконано, а 5 перебувають у роботі. Зрозуміло, що кількість подібних запитів надалі зростатиме.

Насамкінець зазначу, що мовна політика в Україні ґрунтується на принципі географічної та історичної соборності української нації. Лемки, гуцули, бойки, поліщуки — це все представники української нації, їхні говірки — частина української мови. А «Слово про Ігорів похід» — це наша пам'ятка.

Тому важливим завданням учених залишається стримувати політиків та представників громадянського суспільства від кроків, які мо-

жуть дестабілізувати мовну ситуацію в державі. Йдеться насамперед про постановку питань щодо латинізації української системи письма, про надання офіційного статусу англійській мові, про ревізію Українського правопису в редакції 2019 р. тощо. Такі дії можуть спричинити хаос, який російська пропаганда і спецслужби здатні використати у своїх цілях.

Мова — це державна справа. Сьогодні цю думку поділяють і еліти, і широкий загал. Я переконаний, що позитивні тенденції, про які було сказано в цій доповіді, — це серйозно й надовго.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Bohdan M. Azhniuk

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9496-1544>

THE UKRAINIAN LANGUAGE AND THE UKRAINIAN STATE

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, November 9, 2022

The report substantiates the leading role of language in the process of state formation, examines the relationship between language and the state based on the historical experience of other nations, and shows that language was and is an important component of human identity. It is noted that in Ukraine in recent decades there has been a steady trend towards an increase in the number of Ukrainian-speaking families and that with each passing day the Ukrainian language is increasingly becoming a marker of supra-ethnic national identity.